

ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКИХ ГРОМАД УКРАЇНИ (кін. XVIII – поч. XIX ст.)

В статті на підставі аналізу топографічних матеріалів кінця XVIII – початку XIX ст., опублікованих, переважно, у XIX ст., а також виявлених автором в архівосховищах України та Росії, відтворено процес заснування та соціально-економічного розвитку грецьких громад України.

Багатовікова діяльність грецьких громад в Україні мала суттєві наслідки для історії нашої країни, незбагнені і неоцінені вповні й сьогодні. У своїй «українській історії» греки мають дві колонізаційні хвилі – ніжинську і маріупольську, наслідком яких стало утворення наприкінці XVII ст. – ніжинської та наприкінці XVIII ст. – Північно-Приазовської грецьких громад. Саме їх об'єднання можна назвати національними громадами у розумінні етно-конфесійно-правової спільноти, яка відчуває свою окремішність від інших в оточуючому її середовищі. На відміну від греків Одеси та Львова ніжинські та маріупольські греки були об'єктами правових відносин, користувалися гетьманськими та імператорськими привілеями та створили самоврядувальні інституції.

Запроваджуючи джерелозначний вимір у дослідження традиційних сюжетів історії грецьких громад України, маємо можливість не тільки більш глибоко та детально висвітлити проблеми їх історичного буття, але й заповнити певні лакуни у відтворенні й тлумаченні комплексу джерельних матеріалів, одним із яких є топографічні описи.

Створення топографічних описів було пов'язане з поширенням на українські терени загальноімперського адміністративно-територіального устрою, що було одним з кроків на шляху до остаточної ліквідації автономного устрою Гетьманщини у складі

Російської імперії. У 1779 р. Катерина II наказала П.Рум'янцеву розпочати підготовку до створення в межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Задля рівномірного поділу на намісництва і повіти, а також з метою з'ясування їхнього соціально-економічного потенціалу необхідно було провести облік людності краю, здійснити його всебічне ґрунтовне обстеження і опис. Це завдання впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр. виконувала спеціально створена Комісія, до складу якої увійшли канцеляристи Другої Малоросійської колегії та представники козацької старшини на чолі з губернатором А.Милорадовичем.

Аби уніфікувати роботу комісіонерів, змусити їх працювати злагоджено і за єдиною схемою, А.Милорадович розробив і розповсюдив ґрунтовну інструкцію, в якій роз'яснював «яким образом и с каковым примечанием персонам, определённым для описания в сотнях сёл, деревень, слобод, хуторов, заводов всякаго малейшаго поселения, поступать»¹. В інструкції були викладені основні принципи, якими мала керуватися Комісія у процесі здійснення опису. Така організація роботи була своєрідною формою контролю за якістю виконання поставленого завдання. Своїми ордерами і наказами А.Милорадович спрямовував роботу комісіонерів. Останні ж регулярно звітували патрону про виконану роботу. Разом із загальною координацією роботи Комісії А. Милорадович особисто обстежував територію майбутніх намісництв. У другій половині 1781 р. зібраний комісіонерами матеріал був опрацьований і згрупований за територіальним принципом, результатом чого, зокрема, стала поява трьох описів Чернігівського намісництва, в яких зосереджено матеріали про природу, географію, економічний розвиток, соціальний і національний склад, життя й побут населення новоутворених намісництв.

Описом 1779–1781 рр. були охоплені усі без винятку населені пункти Чернігівського намісництва: міста, містечка, села, «деревни», слободи, хутори, а також монастирі та численні «заводи».

Опис є цінним джерелом із історичної демографії Лівобережної України². Він містить відомості про чисельність населення,

його станова структуру, а почасти й етнічну та конфесійну належність. Опис дозволяє певною мірою реконструювати життя, побут, заняття іноземців, які мешкали у Чернігівському намісництві, у тому числі і греків. Вельми цікавим є перелік власників нерухомості м. Ніжина. Тут, зокрема, вміщено список власників «греческих жилых домов каменных и деревянных», що нараховує 65 прізвищ представників грецьких родин, які мешкали у Ніжині³.

Серед даних щодо забудови населених пунктів зустрічаємо відомості про наявність у населених пунктах стаціонарних торгівельних приміщень. Так, наприклад, у Ніжині, за даними Опису, діяло крамниць дерев'яних «резницких 30, шинковых 44, кожаных 18, дробязнических 36, железных 25, с красными товарами 58, рыбных 11», цегляних «суконных 7, деревяных 6, бакалейных 20,... с красными товарами 10»⁴.

В опису вміщено інформацію і про напрямки торгівельної діяльності ніжинських купців. Наприклад, як зазначається в Опису, «в Данциг, Кенигсберг, Шлезию, Бреславль и в Вену отвозят товары – воск, юфту красную, а оттуда привозят сукна, каламайки, шолковые и бумажные разные товары, из Австрии косы, в Константинополь и во всю Турецкую область отвозят мягкую рухлядь, и оттуда привозят кумачи, хлопчатую бумагу, расные бумажные набойки, жемчуг, шерсть турецкую, шолк сырец и крашеной; из Молдавии волоское вино, а чрез Крым разную бакалею и беломорские вина, сафян желтой и красной и серые овчины; в Сибирь отвозят кумач, крашеную бумагу и жемчуг, и другие товары, получаемые из Италии и Романии, и вывозят оттуда пушные товары»⁵.

Подальша підготовка топографічних описів була зумовлена зростанням уваги уряду та наукової громадськості Російської імперії до вивчення території, природно-географічного середовища, соціально-економічного потенціалу країни. У 1784 р. протектор Лівобережної України П.Рум'янцев отримав указ про підготовку топографічних описів намісництв. Загальну координацію роботи по впорядкуванню топографічних описів у межах усієї імперії здійснював статс-секретар Катерини II, член

Російської Академії наук П.Соймонов. З метою прискорення та уніфікації роботи він розробив спеціальну програму топографічного опису намісництв.

З ініціативи П.Рум'янцева підготовка топографічного опису Чернігівського намісництва була доручена високоосвіченому урядовцю О.Шафонському. Робота над «Черниговского наместничества топографическим описанием», що тривала кілька років, була завершена наприкінці 1786 р.

Першу частину Опису О.Шафонського становить непередбачений офіційною програмою вступ – «О Малой России вообще», що містить опис території Лівобережної України та нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. Але особливий інтерес складає друга частина Опису – «О Черниговском наместничестве особенно», у якій подається характеристика намісництва та одинадцяти повітів і повітових центрів під кутом зору їх природно – географічного середовища, адміністративно-політичного устрою, соціально-економічного розвитку. Опис насичений відомостями про забудову населених пунктів, архітектурні та археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї населення. Дані щодо обліку людності у цій «ведомости» наведені О. Шафонським «по ревизии 1764 г.»⁶.

Серед представників різних етнічних груп, що мешкали у Чернігівському намісництві, О.Шафонський згадав насамперед українців («малоросіян»), а також росіян, греків, німців, грузинів, волохів, болгар, персів, «новокрещенных из турок». Значний інтерес становлять авторські характеристики національних спільнот, зокрема, греків: «Греки, большею частию в городе Нежине, на особенных высокомонарших жалованных вольностях и свободах поселившиеся и свой природный греческий язык, кроме русского, употребляющие. Одеание у многих греческое длинное, с турецким сходное, у других малороссийское или польское, а у некоторых немецкое. Нрав имеют тихий, скупой и в общении неверный и обманчивый; поелику они с природными жителями по торгам, по общежитию и по брачным союзам во всегдашней находятся связи, то обычай и образ жизни их приняли»⁷.

Звертаючи увагу на існування в місті двох грецьких церков – старої дерев'яної імені Усіх Святих від 1692 р. та нової мурованої церкви Св. Архангелів Михаїла і Гавриїла (1719–1729 рр.), О. Шафонський стисло викладає юридичний статус братства, починаючи з універсала Б. Хмельницького і українських гетьманів, до «высочайшего» наказу про відкриття у 1785 р. Ніжинського грецького магістрату. Автор коментує 15 наказів стосовно підприємницької діяльності. Він також розглядає питання про право на власний компромісальний суд та судочинство за законами Візантійської імперії, існування власних печаток: старої – від 1692 р. до 1736 р. та нової – від 1736 р. до 1785 р.; питання про права осілих та приїжджих греків.

Статус грецької громади, на думку О. Шафонського, у бік скорочення її автономних прав, починає змінюватися після затвердження царським урядом 21 квітня 1785 р. «Положення про міста». Після цього справи між грецькими та російськими купцями передавалися до юрисдикції Ніжинського словесного суду. Окрім цього, було створено додатковий бюрократичний орган – Ніжинський грецький магістрат. Він захищав політичні, економічні та духовні інтереси братчиків. Члени грецького магістрату, бургомістри і ратмани обиралися один раз на три роки. Вибори відбувались у присутності урядовців із місцевого магістрату, і губернська влада їх затверджувала. Ця установа знаходилася під проводом Чернігівського губернського магістрату. Грецький магістрат розглядав в основному судові справи, пов'язані із збанкрутінням, невиплатою боргів, шахрайствами та особистими образами. Магістрат у разі потреби продавав на торгах майно банкрутів, дбав про забезпечення кредиторів та спадкоємців відповідними документами. Він здійснював нагляд за церквами і лікарнею, школою, давав засоби для існування збіднілим грекам та жебракам. Магістрат приймав нових членів до грецького братства, а разом із тим до російського підданства і виключав із нього тих, хто переходив до іншого стану. Йому було надано право видавати закордонні паспорти, довідки, посвідчення, атестати, виносити вирок винним і приймати рішення.

Наголошуючи, що в місті окрім ніжинських греків «почти нет настоящих не только оптом торгующих купцов, но ниже порядочных щепетильников, коих здесь крамарями называют»⁸, О.Шафонський саме їм приділяє найбільше уваги, подаючи статистичні дані про населення міста, кількість церков, мурованих будинків, кав'ярень, крамниць.

З цієї роботи ми дізнаємось, що греки мали або орендували 183 будинки, в той же час дворяни міста теж мали 183 будинки⁹. Автор робить висновок, що серед 11 104 мешканців міста грецька громада за ревізією 1782 р. нараховувала 408 чоловіків та 375 жінок, в той час, коли купців всіх трьох гільдій нараховувалося 253 особи, міщан – 4 905, ремісників – 657¹⁰. Це дає нам змогу зрозуміти, яке велике значення для мешканців міста мала така кількість греків і це було ще без урахування їхніх численних родичів, тимчасово прибулих, які роками перебували в Ніжині.

Наприкінці глави О.Шафонський, характеризуючи власне торгівлю міста, ще раз наголошує, що Ніжин, не поступаючись багатством російським містам, особливо «знаменит торгом греками производимом», це впливає із наведених ним даних, які свідчать, що в місті серед греків нараховувалося 5 купців першої гільдії з загальним капіталом 20 175 крб., другої – 27 осіб з капіталом 65 960 крб., і третьої – 103 особи з сумою 56 023 крб., що загалом становило 142 58 крб. на той час, як у греків оберталися суми на багато сотень тисяч карбованців¹¹.

Автор зазначав, що купці з Чернігова і Ніжина вели досить активну зовнішню торгівлю. До Ніжина привозили з Москви, Сибіру, Казані, Оренбургу хутро, сукна, полотно, з Астрахані, Царицина, Саратова, Дону – рибу, з Таврії – сіль, з Петербурга – цукор, каву, шовкові та вовняні тканини, з Гданська – англійські сукна, вина, з Кенігсбергу – французькі та німецькі шовкові й вовняні тканини та одяг. Товари надходили також із Лейпціга, Бреслава, Італії, Туреччини, Угорщини, Австрії. «На какою сумму Нежинский торг простирается, – писав О.Шафонський, – точно показать не можно, а можно оный до полмиллиона считать»¹².

За даними «Топографічного опису Малоросійської губернії 1798 р.», у м. Ніжині у 1798 р. нараховувалося 18 церковних закладів, 8 міських, 22 дворянських, 64 купецьких, 11 міщанських та різночинських, 48 збудованих представниками різних верств¹³.

Як довідуємося з описів, на той час купецтво як стан перебувало у стадії свого формування, і тому його чисельність постійно змінювалася: ті купці, що розорилися, переходили до стану міщан, а розбагатілі міщани та селяни записувалися до купецького стану. Так, за інформацією «Топографічного опису Малоросійської губернії», на кінець 1795 р. на Лівобережній Україні їхня чисельність вже дорівнювала 8 986 осіб чоловічої та жіночої статі (хоча ще у 1786–1787 рр. їхня кількість не перевищувала 1 414 осіб). Наприклад, якщо у Ніжині кількість членів гільдійського купецтва та їхніх родин у 1786 р. становила 253 особи чоловічої та жіночої статі (опис О.Шафонського), то вже у 1798 р. їх було 631, тобто в середньому кількість купецтва за цей період збільшилася майже в 2,5 рази.

На жаль, топографічні описи Лівобережної України, на відміну від інших статистичних матеріалів, містять дуже суперечливі дані про кількісний та професійний склад грецького населення: автори описів 1786 р. та 1798 р. репрезентують відомості лише про загальну чисельність грецького населення в повітовому центрі. Як довідуємося з описів, за чотирнадцять років від початку IV (1782 р.) до закінчення V (1795 р.) ревізії чисельність представників громади зросла на 32%¹⁴. Тобто щорічні темпи приросту греків у м. Ніжині становили приблизно 2,5%. Чисельність греків зростала за рахунок новоприбулих греків та природного приросту населення. Збільшення грецького населення м. Ніжина за рахунок емігрантів призвело до виникнення нерівномірності у співвідношеннях чоловічої та жіночої статі – питома вага чоловіків становила 55,1% (враховуючи, що на території Малоросійської губернії наприкінці XVIII ст. на кожну тисячу чоловіків припадало в середньому 1019 жінок)¹⁵.

Історію північно-приазовської грецької громади висвітлено в «Описании границ Азовской губернии» та «Описании

городов и уездов Азовской губернии»¹⁶. Вони були знайдені М.Мурзакевичем і опубліковані у 1852 р. у «Записках Одеського товариства історії та старожитностей», та передруковані Я.Новицьким у 1904 р. у «Літописі Катеринославської ученої архівної комісії». Однак, на думку вченого, публікацію опису в 1904 р. у «Літописі» було здійснено не на належному науковому рівні, зустрічалися орфографічні помилки, неточності в поданні статистичного матеріалу. Причиною цього автор вважав низьку якість копії рукопису. І тому в 1910 р. було прийнято рішення видати обидві праці окремим примірником «Описание границ».¹⁷ Враховуючи попередні помилки, Я.Новицький докорінно переглянув методику публікації документів, нову едіцію було оснащено науково-довідковим апаратом – передмовою з вказівкою завдань видання та короткою характеристикою змісту документа, текстовими примітками та титулом. Рукопис зберігається у фонді О.Скальковича в Держархіві Одеської області¹⁸, а копія XVIII ст. – Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського.¹⁹

Досліджуючи проблему обставин упорядкування «Описания границ Азовской губернии», М.Мурзакевич висловив припущення, що вищеназваний документ було складено у 1779 р. у губернській канцелярії. З цим висновком погодився і Я.Новицький. Однак здійснений аналіз тексту документа спростовує цю гіпотезу. Так, донецький вчений В. Пірко, дослідивши історію створення цього документа, вказує на наявні в опису дати заснування у 1780 р. міських поселень – Нахичевань, Маріуполь та Павлоград. До того ж, в опису бахмутські соляні промисли фіксуються як діючі, а в грудні 1782 р. їх було закрито. Ще більш конкретно на час створення документа вказує на факти наведені під час опису кордонів. Тут повідомляється про передачу с. Борового з Азовської губернії до Харківського намісництва відповідно до указу імператриці Катерини II «минулого 1780 р.»²⁰. Грунтуючись на вищенаведених відомостях, В. Пірко вважає найбільш вірогідною датою завершення опису 1781 – початок 1782 рр.²¹. Як зазначає І. Бондаренко, наявність в опису відомостей про існування у територіально-адміністративних

межах Азовської губернії Константиноградського повіту (який офіційно було утворено лише на початку 1783 р.) дає підстави вважати кінцевою датою укладання цього опису лютий-березень 1783 р. (оскільки 30 березня 1783 р. було прийнято рішення про створення на території колишніх Азовської та Новоросійської губерній Катеринославського намісництва)²².

Топографічний опис міст Азовської губернії складається з трьох частин: з опису повітового міста, з опису повіту, що «в окрузі цього міста стоїть», та опису губернії – «Пояснення про всю взагалі губернію». Виходячи з інформаційних можливостей опису, слід констатувати, що загальна характеристика губернії, оприлюднена наприкінці цього твору, порівняно з відомостями про міста та повіти, виявилася найбільш вдалою і, на наш погляд, є достовірною. Очевидно, це пояснюється тим, що вона відображає загальний стан губернії: її географічне положення, кліматичні умови, ріки, ґрунти, природні багатства та їх використання, господарство та побут населення. Варто підкреслити, що ці відомості не викликають жодних сумнівів, хоча й подані досить стисло. Що стосується відомостей вторинного характеру, наведених в опису, то вони потребують уважного й критичного підходу. Можливо укладачі опису ще не мали необхідної інформації, оскільки робота тільки розпочиналася. Про це можна переконатися навіть при порівнянні відомостей про окремі міста даного опису з відомостями, вміщеними в описах до атласів Катеринославського намісництва, складених у 90-х рр. XVIII ст.

Опис насичений конкретними соціально-економічними відомостями. Особливий інтерес становлять дані про сільське господарство, ремесло, торгівлю, кількість населення. Згідно з ним у 1781 р. в м. Маріуполі мешкало 144 купці, 13 міщан, 1149 цехових²³. Втім в Окладній книзі Азовської губернії наведені зовсім інші цифри – 213 міщан, 144 купці. Можна припустити, що в «Опис...» вкралася випадкова помилка, стосовно кількості міщан, яку повторювали подальші передруки.

В «Описании Азовской губернии 1782 г.» вказувалося, що у господарській діяльності грецького населення на перших порах

спостерігався більше потяг до скотарства. Необмеженість приазовських степів, відсутність умовних кордонів при невеликій кількості населення надавали можливість утримувати великі стада худоби і відганяти їх на пасовища сусідніх територій аж до самого Перекопу, навіть і до Кавказу. Забезпечення худоби кормом за дешеvu ціну сприяло збільшенню її кількості, тому що вона утримувалася весь рік на підніжному кормі: «в рассуждении пространных степных мест великое заведено скотоводство: лошадиное, рогатого скота и овечьи заводы суть главнейшим предметом зажиточнейшим к получению изрядного скотоводству и домостроительству»²⁴.

У досліджуваний період значну роль у товарообміні відігравали ярмарки. Ще з кінця XVIII ст. в м. Маріуполі щорічно проходило 4 ярмарки: «Ярмонков в год бывает четыре: 1-я апреля 23-го, в день св. великомученника Георгия; 2-я июля 22-го, в день святых равноапостольных Марии Магдалины; 3-я октября 1-го в день Покрова Богородицы и 4-я в день Чудотворца Николы(6 декабря)»²⁵.

Після оселення греків на Маріупольщині, слід зазначити, що найбільшого розвитку ремісництво досягло не в селах, а в м. Маріуполі. У 1782 р. в ньому проживало 1 149 ремісників, які працювали на замовлення споживача²⁶. Крім цього «в сем городе заведена для сделания черных сафьянов фабрика»²⁷.

Стосовно історії м. Маріуполя маємо наступні свідчення: «Уездный город Мариуполь построен в 1780 году для поселения выведенных из Крыма греков, на самом том месте, где был древний город Адомаха, на берегу Азовского моря, по правой стороне устья реки Кальмиуса. По оным рекам, кроме Азовского моря, судового ходу нет. В нем церквей две: каменная одна, а другая деревянная. Домов каменных – 53, мазанок – 20. ... Гавани нет и сделать нельзя по причине мелкости при берегу воды. Большие суда становятся на якорях не ближе 4-х верст, а близко можно подходить только плоскодонными судами, небольшой груз имеющими»²⁸.

Щодо адміністративного управління в джерелі зазначається, що з початку заснування м. Маріуполя, поряд із грецьким

судом існували нижчий земський суд, управа благочиння, по-
вітове казначейство і управління поліції на чолі із городни-
чим²⁹.

Важливою галуззю господарства маріупольських греків було
рибальство. Користуючись правом безмитного заняття цим про-
мислом, наданим їм Жалуваною грамотою від 21 травня 1779 р.,
маріупольські купці й міщани, а також поселяни-греки створю-
вали на узбережжі Азовського моря (поблизу міста і на косах)
рибні заводи. В «Описании городов и уездов Азовской губер-
нии 1782 г.» вказується, що на «морских косах прежде бывали
великие рыбные ловли»³⁰. Внаслідок того, що серед грецьких
поселенців рибалок майже не було, «лов производился одними
малороссиянами»³¹.

При характеристиці природних ресурсів краю в першу чер-
гу звернуто увагу на «обширное пространство плодovitых и
тучных земель, которых прежде бывшими запорожцами оста-
влены, были в небрежении...». Нині вони обробляються помі-
щиками, які взяли «дикопорозжия дачи» казенними поселя-
нами, котрі «с довольным рачением трудятся в земледелии,
ощущая, очевидно, труды свои сугубо награждаемые». Далі
підкреслюється, що місцеві ґрунти придатні для вирощення
усіх зернових: жита, пшениці, ячменю, вівса, гречки, проса та
ін.; з овочів: кавунів солодких та великих, червоних та білих
гарбузів, огірків, земляних яблук (очевидно, йшлося про кар-
топлю, яку розпочинали тут розводити), часнику, цибулі, буря-
ків, петрушки та ін. Далі відмічається, що в надрах залягають
різні корисні копалини, а інші можна було б знайти, якщо «к
тому употребить надлежащия меры». Тут же підкреслюється,
що в «рассуждение пространных степенных мест великое за-
ведено скотоводстве лошадиные, рогатого скота и овечьи за-
воды суть главнейшим предметом зажиточнейшим к получе-
нию изрядного прибытка; скотоводство здесь содержат тем
удобнее, что скот, особливо рогатый и лошади, почти через це-
лую зиму, исключая разве месяца полтора, а по крайней мере
два – декабрь и генварь, могут себе в поле сыскивать пасьбу».
Характеризуючи основні види діяльності місцевого населення,

укладачі підкреслюють, що в губернії розводять різні фрукто-ві дерева: виноград, тутові дерева, волоські горіхи, а вивезені (це слово підкреслене нами, в зв'язку з суперечками про характер переселення православного населення Криму в 1778 р.) з Криму греки і вірмени подають великі сподівання у розведенні винограду.

Характеризуючи торгівлю в губернії, укладачі звертають увагу на розвиток не тільки ярмаркової торгівлі, але й стаціонарної, підкреслюючи, що ярмарки місцеві можна віднести до числа середніх і малих. До перших вони відносили Миколаївську та Семенівську в Катеринославі, 3 таганрозьких, 2 водолазьких і одну царичанську; останні до малих. На місцеві ярмарки приїжджали купці з Константинополя, Архіпелагу, Криму, донських станиць, Харківського намісництва, Полтави та інших міст України, привозячи парчу, шовкові вироби, англійські та інші сукна, ситець, китайку, голландські полотна, срібні, золоті та алмазні вироби, кришталевий, скляний та олов'яний посуд, вичищені різні шкури, залізо, кримські смушки, хліб, сало, рибу, дьоготь. Морем до Таганрозького порту доставлялися різні вина, ізюм, фініки, волоські горіхи, лимонний сік, мигдаль, лимони, апельсини, мандарини, оливкове масло, рис, турецький тютюн, хутрові та бавовняні вироби. З губернії відпускалося залізо, ікра, коров'яче масло, сало, полотна, шкіри та інші незаборонені до вивозу товари. В опису підкреслюється, що можна було б значно більше залучити до торгівлі іноземних купців, створивши для них більш сприятливі умови, перш за все, організувавши в Таганрозі банк, який надавав би їм допомогу. На думку укладачів опису, на поживавленні зовнішньої торгівлі позначилося і зниження мита на імпортні товари.

У заключній частині опису, яка складає менш 1/5 частини пам'ятки, дається лаконічне узагальнення відомостей про губернію в цілому.

Отже, перераховані вище описи Азовської губернії (1775–1783 рр.) дозволяють повністю відтворити хід її заселення, господарський та культурний розвиток протягом зазначеного часу.

Цінним джерелом з історії греків Північного Приазов'я є «Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений. 1807 г.» барона Бальгазара Кампенгаузена, що виявлено нами у фондах Російського державного історичного архіву³². Враховуючи, що дане джерело не проаналізовано в науковій літературі, вважаємо за доцільне зупинитися на ньому докладніше. В опису наведені статистичні відомості стосовно майже всіх сфер розвитку міста та навколишніх сіл за період з 1801 по 1806 рр. Крім традиційних свідчень про географічне розміщення, клімат Північного Приазов'я, опис містить досить цікаві відомості про влаштування греків на нових місцях. Автор зазначає: «В Крыму оставили на 2 миллиона строений садов и других заведений, поступивших потом в казну, и были помещены на первый случай в Екатеринославе и разных городах и селениях сей губернии, где жили по 1780 г. на казенном иждивении.

Перемена климата и некоторое стеснения как в жилье, так и во всем прочем, имели последствием, что большая часть из них в сих временных жилищах умерли. Другие в последствии времени возвратились в Таврию, так что для поселения на нынешнем их жилище между Бердою и Кальмиусом осталось только не более 7 тысяч душ»³³. Наведена бароном кількість загиблих при переселенні викликає деякий сумнів. Втім загальна теза про великі негаразди під час облаштування на нових місцях відповідає дійсності і, до того ж, суперечить офіційному трактуванню цього процесу.

Аналіз опису Б.Кампенгаузена дозволяє стверджувати, що за своєю формою і структурою документ не відходить від усталеної традиції топографічно-статистичних описів. Як і більшість його попередників, автор детально висвітлює соціально-економічний стан м. Маріуполя: «Домов и разного рода строений считается 460, в числе коих 186 каменных, 168 деревянных, 89 из незженного кирпича и 16 плетневых. 347 крыты камышом, 71 черепицею, 24 досками и дрянью и 17 лубьями»³⁴.

Стосовно майнової приналежності мешканців м. Маріуполя, автором наведені наступні дані³⁵:

	Чоловіків	Жінок	Разом
Купців	26	26	52
Міщан	1417	1105	2522
Священнослужителів	22	19	41
Дворян і різночинців	27	15	42
Ремісників	144	91	235
Разом	1636	1256	2892

Б.Кампенгаузен повідомляє, що внутрішня торгівля в Маріуполі була не вельми активною. «Хотя в самом Мариуполе начальством установлены четыре ярмарки; но съезду на оные с давнего времени не бывает. В день же успения пресвятые Богородицы 15 августа, по случаю церковного храма, бывает многочисленное стечение народа, тогда мариупольские торговцы вывозят к месту народного стечения лавочные свои товары».³⁶

Слід відзначити, що стан торгівлі привертає значну увагу автора. На основі статистичних даних він робить висновок: «Главный внутренний торг в Мариуполе есть рыбной. Темрюкская и Донская рыба привозится в Мариуполь на лотках, на коих с оною туда приходило в 1804 г. 235, в 1805 – 220, в 1806 – 139»³⁷.

Іншу картину спостерігаємо щодо торгівлі Маріуполя з іншими російськими містами. Тут головну роль відігравала торгівля вином, що приносила найбільший прибуток. У закордонній торгівлі первенство належало пшениці. Автор наводить дуже цінну «Ведомость о числе отпущенных из Мариуполя за границу товаров»³⁸.

Звание вещей	1804 г.	1805 г.	1806 г.
Масла коровьего	335	365	814 р. 50 коп.
Ржи	345	–	–
Пшеницы	67695	101877	30895
Ячменю	2540	410	–
Шерсти овечьей	219 р. 70 коп.	491	–
Железа	–	1039	–
Муки пшеничной	–	100	–
Итого	71134 р. 70 коп.	104.222 р. 65 коп.	31709 р. 50 коп.

Зрозуміло, що превалювання пшениці в зовнішній торгівлі пов'язано з приморським розташуванням міста, яке слугувало морськими воротами для вивозу пшениці з Російської імперії за кордон.

Втім автор зазначає нерозвинутість портової інфраструктури Маріуполя. «Суда не могут подойти к мариупольской пристани, по неимению там таможенной заставы для привозных товаров, ни с балластом, по неимению там морского чиновника для освидетельствования сих судов в благонадежности».

Інший блок інформації присвячений господарському і соціальному розвитку селищ Марупільщини, яких нараховується автором 22. «В оных селениях имеется 20 церквей, в каждой из них запасной хлебный магазин и несколько лавок и питейных домов. А в Игнатьевке и Керменчике питейные конторы и в Константинополе школа. Мельниц же водяных – 51 ветряных 42, лошадиных – 5. всего 98. В селениях тех считается 851 каменных, 917 деревянных, 746 сырокирпичных и 867 плетневых. А всего 3381 дом, из числа коих покрыто черепицею 182 и 50 досками, прочие же камышом. Жителей в оных 8 025 муж. пола, 6 855 женского. Итого 14 880 душ»³⁹.

Б. Кампенгаузен, як й інші спостерігачі, пріоритетним розвитком господарства визначає тваринництво, переважно вівчарство. Основна маса голів йшла на продаж. «Скотоводство более хлебопашества составляет предмет промышленности их, а иначе овцеводства. По ведомостям числится во всех их селениях: овец – 182.260; рогатого скота – 26 250 лошадей – 7 150»⁴⁰.

Наступний комплекс відомостей стосується органів міського самоврядування. Інформація про склад Маріупольського грецького суду супроводжується наведенням даних про фінансове утримання: кожного посадовця. Цікаво, що на утримання грецького суду йшла основна частина міських витрат. Про це дізнаємось з наведеного Б. Кампенгаузенем витратної та прибуткової частини міського бюджету.

«Расход.

1) на пополнение штата греческого суда и полиции	3057 р.
2) на содержание Думы	200 р.

3) на содержание неимущих и увеченных	200 р.
4) на постройки и починки	235 р.
5) на подати за умерших и бежавших, не оставивших после себя имения	200 р.
<i>Итого</i>	3892 р.»

Прибуткова частина бюджету складалася в основному з подушних податків та зі стягнень за торгові місця. Разом із цим вказується на відсутність у Маріуполі будь-якої соціально-медичної інфраструктури: «Богаделен и больниц нет, но издерживается ежегодно от 200 до 250 руб. на неимущих и больных по домам обитающих; которой расход поручается попечению одного члена Думы под общим ее надзором»⁴¹.

На початку 20-х рр. XIX ст. була зроблена спроба узагальнюючого топографо-статистичного опису Катеринославської губернії. Коментарі, характер представлених відомостей дають змогу стверджувати, що новий опис був упорядкований на основі звітів губернаторів, додаткових відомостей губернського та повітового правління. Опис має назву: «Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии»⁴². Документ не датовано, однак відомості про пересування військ дають підставу віднести його до 1821 р. Він складається з чотирьох відділів: 1) «Военно-топографическое обозрение Екатеринославской губернии»; 2) «Статистические сведения о Екатеринославской губернии»; 3) «Описание рек в Екатеринославской губернии»; 4) «Описание дорог в Екатеринославской губернии».

Цікавими, хоч і з хронологічними помилками є свідчення про м. Маріуполь. В описі зазначається: «Заштатный город Мариуполь построенный в 1788-м году (виділено. – А.Г.) вышедшими из Таврической области греками на том самом месте, где в древния времена был г. Адамахия, лежит на возвышенном месте на берегу Азовскаго моря при устье реки Кальмиуса и на правом берегу оной. Город сей зависит от Таганрогскаго начальства и окружен земляным во многих местах осыпавшемся валом, выстроен по плану и обывательския дома посредственны из коих есть несколько каменных, церквей в оном три каменных и одна деревянная, присудственные места и острог

для арестантов. Число жителей мужеского пола 1 516, женского 1 342 души, домов 507. Главный промысел жителей состоит в хлебопашестве и торговле как в своем равно и других ближайших городах: шерстяными и шелковыми товарами покупаемыми ими в Таврической губернии, закупкою пшеницы отпускаемой за границу и рыбою, которая ловится по косам Азовского моря, как выше сказано при описании рыбных долей. В городе сем находится пристань и морская бухта при устье р. Кальмиуса в Азовское море; но по причине недостаточной глубины одни только плоскодонные суда могут подойти близко к берегу; также устроена и таможня для отпуски за границу российских товаров»⁴³.

Таким чином, топографічні описи – це комплекс документів, який зберігає велику кількість свідчень з історичної географії, сільського господарства, промисловості. Вміщені в топографічних описах дані про адміністративно-територіальний устрій дуже різноманітні, вони охоплюють широке коло інформації про адміністративні реформи, які запроваджував царський уряд на підросійській території протягом XVII–XIX ст. Описи дозволяють певною мірою реконструювати життя, побут, заняття іноземців, у тому числі греків Ніжина та Північного Приазов'я.

1. Центральный державный историчный архив Украины в Киеве (далі ЦДІ-АК України). – Ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 815. – Арк. 57.

2. Кулаковський В. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 64; Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 121–122.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 13697. – Арк. 125–127.

4. ІР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 13697 – Арк. 123.

5. Там само. – Арк. 130.

6. Там само. – Арк. 73–85

7. Там само. – Арк. 187.

8. Там само. – Арк. 21.

9. Там само. – Арк. 463–464.
10. Там само. – Арк. 576.
11. Там само. – Арк. 477–378.
12. Там само. – Арк. 479.
13. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798 – 1800 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. – К., 1997. – С. 94.
14. Підраховано автором за: Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия... – С. 572; Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. – С. 94.
15. Підраховано автором за: Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 рр. – С. 24–128.
16. Описание границ Азовской губернии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далі – ЛЕУАК). – 1904. – С. 62–71; Описание городов и уездов Азовской губернии // ЛЕУАК. – 1904. – С. 72–93.
17. Описание границ и городов Азовской губернии (1775–1783 гг.). – Александровск, 1910. – 40 с.
18. Держархів Одеської області. – Ф.147. – Оп. 1. – Спр. 28.
19. ІР НБУВ. – Ф. V. – Спр. 704.
20. Пірко В.О. Описи Азовської губернії (кінець XVIII ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип.1. – С. 194.
21. Там само.
22. Бондаренко І. В. Топографічні описи України кінця XVIII – поч. XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). Дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 68.
23. Описание городов Азовской губернии // ЛЕУАК. – 1904. – С. 72–93.
24. Описание городов и уездов Азовской губернии 1782 г. // ЛЕУАК. – Вып. 1. – 1901. – С.92–93.
25. Описание Азовской губернии 1782 г. // ЛЕУАК. – 1901. – Вып. 1. – С.78.
26. Там само.– С. 79.
27. Там само.
28. Там само.
29. Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1853. – Т.2. – С.283.

30. Описание Азовской губернии 1782 г. // ЛЕУАК. – 1901. – Вып. 1. – С. 79.
31. Там само.
32. Російський Державний історичний архів. – Ф. 1409. – Оп.1. – Спр. 2442 – 64 арк.
33. Там само. – Арк. 2 зв. – 3.
34. Там само. – Арк. 9 – 9 зв.
35. Там само. – Арк. 16 зв. – 18.
36. Там само. – Арк. 29 зв..
37. Там само. – Арк. 31–31 зв.
38. Там само. – Арк. 44-45.
39. Там само. – Арк. 58.
40. Там само. – Арк. 62.
41. Там само. – Арк. 68.
42. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 18731. – Арк. 1–112.
43. Там само. – Арк. 26–26 зв.

Anna Gedo

**TOPOGRAPHICAL DESCRIPTIONS AS SOURCE
FROM HISTORY OF GREEK SOCIETIES OF UKRAINE**

In the article on the basis of analysis of topographical materials of end XVIII – beginning of the XIX cent., published, mainly in the XIX cent., and also exposed by an author at archives Ukraine and Russia the process of foundation and socio-economic development of Greek societies of Ukraine is reproduced.

